

چیستی فضای نزول و اثبات آن به عنوان یک اصطلاح قرآنی

جواد سلمان زاده^۱

دریافت: ۱۳۹۲/۸/۵ - پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۱۲

چکیده

فضای نزول، اصطلاحی است که نخستین بار در دوره معاصر تعریف شد و بخشی از زوایای آن روشن گردید. این مقاله تعریف ارائه شده را بررسی کرده و با بیان اهمیت کشف فضای نزول، آن را به عنوان یک اصطلاح قرآنی مطرح کرده است. نویسنده با ذکر سبب نزول و فضای نزول در سوره عادیات به تبیین فضای نزول و تفاوت آن دو پرداخته است. **کلیدواژه‌ها:** فضای نزول، سبب نزول، واحد نزول، نزول سوره عادیات نزول واحد، نزول پیایی.

درآمد

فضای نزول از موضوعات نوپدید در عرصه علوم قرآنی است که با سبب نزول - که از دوره نزول قرآن مطرح بوده است - متناظر بوده، در طول آن قرار می‌گیرد. خلق این اصطلاح برخاسته از نگاه‌های نوی است که به ساختار و بافتار آیات، سوره‌ها و قرآن و تعامل آنها با جامعه نزول شده است. در این نوع نگاه، هر سوره از قرآن دارای یک

۱. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه فردوسی مشهد.

شخصیت و غرض ویژه می باشد که آن را از دیگر سوره ها جدا می کند. از سوی دیگر در این رویکرد، قرآن به آیات، سوره ها و کل قرآن تقسیم می شود که ناظر به اوضاع و شرایط جامعه نزول خویش نازل یافته اند. از این رو لازم است تا این آیات و سوره ها به ترتیب نزول چیده شوند و با روش های خاص خود دسته بندی شوند. همچنین اوضاع و احوال جامعه نزول آنها نیز تا اندازه ممکن و بر پایه اشارات قرآنی و روایات موثق و قابل اعتماد کشف شود و آیات و سوره ها در بستر همان اوضاع و شرایط مورد بررسی و مطالعه قرار بگیرند. این مقاله نخستین گام را در راه رسیدن بدین هدف برداشته و فضای نزول را به عنوان یک اصطلاح قرآنی تعریف و اثبات کرده است. امید است که گام های بعدی این مسیر نیز برداشته شود تا مقدمات فهم بهتر و دقیق تر قرآن فراهم گردد و از این طریق به قرآن نزدیک تر شویم و با انس و احساس نزدیکی بدان، قرآن از گوشه اتاق به پهنه زندگی درآید.

۱. تعریف فضای نزول

فضای نزول، بررسی اوضاع عمومی، اوصاف مردمی، رخدادها و شرایط ویژه ای است که در مدت نزول یک سوره در حجاز و خارج آن وجود داشته است.^۱ مفسران قرآن کریم، اهتمام ویژه ای به تبیین شأن و سبب نزول آیات قرآن نشان داده اند، ولی «فضای نزول» که مربوط به مجموع یک سوره است، مورد توجه مفسران قرار نگرفته و در تفاسیر موجود مطرح نشده است.^۲ بنابراین موضوع فضای نزول، بحثی است جزئی در باب یکپارچگی قرآن که در زبان قرآن از آن به وحدت شبکه ای الفاظ و مفاهیم قرآن یاد می شود.^۳ وحدت شبکه ای قرآن و یکپارچگی آن بدین معناست که قرآن یک کل به هم پیوسته می باشد و این ادعا برآمده از خود آیات قرآن است که می فرماید: «وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا» (اسراء / ۱۰۶).

۱. جوادی، عبدالله، تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۲۳۵.

۲. همان.

۳. بنگرید به: قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، ص ۱۵۱-۱۵۵.

از این آیه برمی آید که قرآن در اصل بدون تفریق بوده و تنها برای اینکه برای مردم قرائت شود، بخش بخش نازل شده است.^۱

پیوستگی و ارتباط اجزای قرآن با یکدیگر را می توان در چهار قالب آیه، واحد نزول، سوره و کل قرآن مطالعه و بررسی نمود که فضای نزول در محدوده واحدهای نزول قرآن تعریف می شود و از آنجا که بیشتر سوره های قرآن یک واحد نزول بوده اند، به تسامح این اصطلاح را در قالب سوره های قرآن تعریف کرده اند.

۲. نگاهی به اهمیت و ضرورت کشف فضای نزول

روشن ترین گواه بر اهمیت و ضرورت کشف فضای نزول را می توان در غرض پایانی نزول قرآن پیدا کرد. دسته ای از آیات، غرض نزول قرآن را هدایت، راهنمایی و نورانیت جامعه بشری معرفی می کنند. نمونه را می توان به سوره بقره آیه ۱۸۵، سوره اعراف آیه ۵۲، سوره نمل آیه ۲، سوره لقمان آیه ۳ و سوره فصلت آیه ۴۴ اشاره کرد. این آیات همه به روشنی این حقیقت را باز می گویند که قرآن برای راهنمایی و هدایت نازل شده است و این رسالت، پایه اصلی و اساسی ارتباط قرآن با جامعه مخاطبش در هر دوره به ویژه با مردم جامعه نزول به عنوان نخستین مخاطبش می باشد. اهمیت و جایگاه مسئله هدایت و تربیت در قرآن تا بدانجاست که می توان گفت: هدایت، قرآن است و قرآن همان هدایت می باشد.^۲ لازمه هدایت بودن قرآن، این است که اوضاع و شرایط مخاطبان خود را در نظر گرفته، سیاست ها و ایدئولوژیهای خود را ناظر به این شرایط سامان دهد. جامعه نزول به عنوان نخستین مخاطب قرآن، از این ویژگی قرآن بیرون نبوده و مورد نظارت آیات و سوره های قرآن بوده است. از این رو کشف فضای نزول در فهم سوره های قرآن دخیل است و گاه ناآگاهی از فضای نزول، امکان اشتباه در فهم قرآن را موجب می شود.

۱. همان، ص ۱۶۱.

۲. بنگرید به: جوادی آملی، عبدالله، هدایت در قرآن، ص ۱۶.

۳. تفاوت فضای نزول با سبب نزول

از آنجا که فضای نزول، اصطلاحی است که در کنار سبب نزول مطرح می‌شود؛ لازم است تا این دو اصطلاح تعریف شوند و از مقایسه آن دو با هم تفاوت‌های آنها آشکار شود.

۳-۱. سبب نزول

نزول تدریجی و پاره پاره قرآن بر پایه رخداد‌های خاصی بوده است؛ رخداد‌هایی که نزول آیه یا آیاتی از قرآن را موجب می‌گردید. از این رو به این رخدادها که آیه قرآن به دنبال آن نازل شده است،^۱ اسباب نزول گفته شد.^۲ در نگاهی فراگیر، سبب نزول به حادثه یا حوادثی گفته می‌شود که آیه یا آیاتی از قرآن بخاطر آنها نازل شده باشد، به گونه‌ای که متضمن آن حوادث یا در مقام پاسخگویی به آن حوادث باشند، یا اینکه حکم آن حوادث را در هنگام وقوعشان بیان کرده باشند.^۳

در همه تعاریفی که گذشت، سبب نزول را به گستره آیه یا آیات محدود کرده‌اند و دامنه آن را در همین گستره بسته‌اند. بنابراین، سبب نزول به آیه یا آیاتی از قرآن محدود می‌شود.

۳-۲. فضای نزول

فضای نزول، بررسی اوضاع عمومی، اوصاف مردمی، رخدادها و شرایط ویژه‌ای است که در مدت نزول یک سوره در حجاز و خارج آن وجود داشته است. هر یک از سوره‌های قرآن کریم فصل جدیدی بود که با نزول آیه کریمه (بسم الله الرحمن الرحيم) گشوده می‌شد و با نزول بسم الله سوره بعد، پایان می‌پذیرفت. سوره‌های قرآن کریم برخی به طور دفعی

۱. سیوطی، جلال‌الدین، *الاتقان*، ج ۱، ص ۱۲۷.

۲. معرفت، محمدهادی، *التمهید*، ج ۱، ص ۲۴۱.

۳. صالح، صبحی، *مباحث فی علوم القرآن*، ص ۱۳۲.

نازل شده است؛ مانند سوره‌های حمد، انعام و نصر و برخی به تدریج و در طی چند ماه یا چند سال نازل شده است و در طی مدت نزول یک سوره در محدوده زندگی مسلمانان و جهان خارج حوادثی رخ داده و شرایطی خاص حاکم بوده است. کشف و پرده‌برداری از این رخدادها و شرایط و تبیین آن در آغاز هر یک از سوره‌ها، فضای نزول آن سوره را ترسیم خواهد کرد.^۱

۳-۳. تفاوت سبب نزول و فضای نزول

۳-۳-۱. تفاوت گستره و دامنه دلالت سبب و فضا: با توجه تعاریفی که گذشت، فضای نزول در دامنه سوره و سبب نزول در گستره آیه یا چند آیه تعریف می‌شود. بنابراین فضا به سوره اختصاص می‌یابد و سبب به یک آیه یا چند آیه برمی‌گردد. البته گاه همه آیات یک سوره به ویژه در سوره‌های کوچک دارای یک سبب نزول می‌باشند که در این موارد گستره دلالت سبب نزول اگرچه به اندازه یک سوره می‌رسد، ولی باز با فضای نزول یکی نمی‌شود؛ زیرا با توجه به ارتباط موضوعی و محتوایی سوره‌های قریب النزول، پای سوره‌های قریب النزول نیز به جرگه فضای نزول باز می‌شود و گستره آن از گستره سبب نزول فراتر می‌رود.

۳-۳-۲. تعامل دو طرفه قرآن با جامعه نزول در فضای نزول برخلاف تعامل یک سویه قرآن با جامعه نزول در سبب نزول: در فضای نزول، سخن از تعامل دو طرفه قرآن با جامعه نزول است. ولی در سبب نزول، ارتباط قرآن با جامعه یک سویه می‌باشد، بدین ترتیب که رویداد مهمی در جامعه اتفاق افتاده و به دنبال آن آیاتی از قرآن نازل شده است. این تفاوت از آن روست که در فضای نزول، جنبه هدایتی و تربیتی قرآن هم مطرح می‌شود، ولی در سبب نزول، سخنی از هدایت و تربیت قرآن به میان نمی‌آید. و این از آن روست که گستره سبب نزول به آیه یا آیات محدود می‌شود و از آنجا که یک آیه یا چند آیه

۱. جوادی، عبدالله، تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۲۳۵-۲۳۶.

یک مجموعه و بسته هدفمند نیستند و از بار هدایتی و تربیتی برخوردار نمی باشند، نمی توان از تأثیر قرآن بر جامعه سبب نزول نیز سخن گفت، ولی فضای نزول که یک سوره کامل را در بر می گیرد و هر سوره دارای یک هدف و غرض می باشد، می تواند بر جامعه فضای نزول تأثیرگذار باشد.

۳-۳-۳. عمومیت فضا نسبت به سبب: تفاوت دیگر میان این دو اصطلاح، در این است که سبب نزول تنها از جنس حدیث و روایت است، ولی فضای نزول مفهومی است که از پدیده های متفاوت چون آیات، روایات و تاریخ گرفته می شود. در حقیقت نسبت میان این دو عام و خاص مطلق است؛ زیرا فضای نزول عامی است که سبب نزول، بخش و جزئی از آن به شمار می آید.

۳-۳-۴. ارائه نمونه ای از سبب و فضا: برای تبیین بیشتر تفاوت سبب نزول با فضای نزول، سبب و فضای نزول سوره عادیات را بررسی می کنیم.

۳-۳-۴-۱. در سبب نزول سوره عادیات دو روایت رسیده است:

۳-۳-۴-۱-۱. روایت نخست، سوره عادیات را مربوط به سریه کنانه می داند که منافقان با هوجبی گری و شایعه پراکنی می خواستند سپاه اسلام را شکست خورده معرفی کنند که این سوره نازل شد و پیامبر را از پیروزی سپاه اسلام آگاه کرد.^۱

۳-۳-۴-۲. اما روایت دوم، نزول سوره عادیات را بعد از غزوه ذات السلاسل معرفی می کند که پیامبر در نخستین نماز صبح بعد از این غزوه، سوره عادیات را قرائت کرد و صحابه که تاکنون این سوره را نشنیده بودند، به پیامبر مراجعه کردند و پیامبر فرمود: این سوره را دیشب جبرئیل برای بشارت پیروزی سپاه اسلام در ذات السلاسل بر من نازل کرد.^۲

همان گونه که پیداست، این روایات به مدنی بودن سوره عادیات گواهی می دهند؛

۱. واحدی، علی، اسباب النزول، ص ۴۸۹؛ طبرسی، فضل، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۸۰۲.

۲. طبرسی، فضل، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۸۰۲-۸۰۳.

زیرا روایت نخست به سریه بئر معونه اشاره دارد که در سال چهارم هجرت^۱ روی داده است و روایت دوم گزارشگر سریه ذات السلاسل است که در سال هشتم هجری^۲ اتفاق افتاده است.

با این حال، روایات یاد شده اگرچه بر مدنی بودن سوره عادیات توافق دارند، ولی در تاریخ نزول آن مضطرب بوده یاد شده با یکدیگر اختلاف دارند. افزون بر این، در منابع اصیل تاریخی، سریه بئر معونه و ذات السلاسل بدون اشاره به نزول سوره عادیات گزارش شده است.^۳ از این رو برخی از روایات ترتیب نزول چون روایت ابن جریج از عطاء از ابن عباس،^۴ روایت علی بن ابی طلحه^۵ و روایت قتاده^۶ که تنها سوره‌های مدنی را گزارش کرده‌اند؛ نامی از سوره عادیات در آنها نیامده است؛ چنان‌که برخی از مفسران و دانشوران قرآنی بدین نکته توجه داشته و به سبب اضطراب و تناقض آنها با یکدیگر بدین روایات اعتماد نکرده‌اند.^۷

گذشته از این، در ارزیابی محتوایی اسباب نزول یاد شده می‌توان گفت که سبب نزول سوره لازم است با متن و محتوای آن مرتبط باشد، حال آنکه در هیچ یک از وقایع گفته شده به آیه محوری سوره، یعنی آیه ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ﴾ که ناسپاسی انسان در

۱. ابن سعد، محمد، الطبقات، ج ۲، ص ۳۹-۴۰.

۲. بلاذری، احمد، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۳۸۰.

۳. بنگرید به: واقدی، محمد، المغازی، ج ۱، ص ۳۴۹-۳۵۰؛ بیهقی، احمد، دلائل النبوه، ج ۳، ص ۳۴۷-

۳۴۸؛ ابن سعد، محمد، الطبقات، ج ۲، ص ۳۹-۴۱؛ دمشقی، اسماعیل، البدایة و النهایة، ج ۴،

ص ۲۷۳-۲۷۵؛ ابن اثیر، علی، الکامل فی التاریخ، ج ۲، ص ۲۳۲.

۴. ابن ندیم، محمد، الفهرست، ص ۲۸.

۵. سیوطی، جلال الدین، الاتقان، ج ۱، ص ۶۰.

۶. قرطبی، محمد، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱، ص ۶۱-۶۲.

۷. معرفت، محمد هادی، التمهید، ج ۱، ص ۱۶۰؛ ملاحویش، عبدالقادر، بیان المعانی، ج ۱، ص ۱۶۷-

۱۶۸؛ دروزه، محمد، التفسیر الحدیث، ج ۲، ص ۹-۱۰.

برابر پروردگار را یادآور می‌شود، اشاره‌ای ندارند. این در حالی است که غرض از نزول این سوره، تذکر انسان به ناسپاسی در برابر پروردگارش می‌باشد و آیات نخست سوره که در اسلوب سوگند آمده‌اند، در پی تذکر همین معنا هستند، ولی روایات سبب نزول مذکور تنها به آیات نخست سوره اشاره دارند و آیه **«إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ»** را به عنوان جواب آیات نخست پوشش نمی‌دهند.

بدین سان، روایات یاد شده، نمی‌توانند سبب نزول سوره عادیات باشند، بلکه تنها حادثه و اتفاقی را گزارش می‌کنند که با بخشی از محتوای سوره عادیات نزدیک و مرتبط می‌باشد. به دیگر بیان، این روایات، تنها مصداقی از آیات نخست سوره عادیات می‌باشند که بر سوره عادیات تطبیق داده شده‌اند.

۳-۳-۴-۲. فضای نزول سوره عادیات: برای تبیین فضای نزول سوره، نخست باید ترتیب نزول آن را مشخص کنیم. این سوره بنا بر قول مشهور پس از سوره عصر نازل شده است، به گونه‌ای که در میان روایات ترتیب نزول، روایت امام صادق ع، روایت عطاء از ابن عباس، روایت عکرمه و حسن بصری، روایت ابن واقد، روایت مذکور در *تفسیر خازن*، مصحف الازهر و تلفیق شده دو روایت ابن عباس و جابر بن زید بر این نظر هستند.^۱ مفسران فراوانی چون قرشی، سبزواری، زمخشری، ابن جزئی غرناطی، ملاحویش، عزة دروزه، حنبکه الميدانی، مراغی، عبدالکریم خطیب و جعفر شرف الدین این دیدگاه را پذیرفته و نزول سوره عادیات را بعد از سوره عصر دانسته‌اند.^۲

۱. بنگرید به: شهرستانی، محمد، *مفاتیح الاسرار*، ج ۱، ص ۱۲۸؛ طبرسی، فضل، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۶۱۲؛ بیهقی، احمد، *دلائل النبوه*، ج ۷، ص ۱۴۲؛ بغدادی، علی، *التفسیر الخازن*، ص ۹؛ رامیار، محمود، *تاریخ قرآن*، ص ۶۸۶؛ معرفت، محمد هادی، *التمهید*، ج ۱، ص ۱۳۵.

۲. بنگرید به: قرشی، سید علی اکبر، *احسن الحدیث*، ج ۱۲، ص ۳۲۴؛ سبزواری، محمد، *الجدید فی تفسیر القرآن*، ج ۷، ص ۴۰۳؛ زمخشری، محمود، *الکشاف*، ج ۴، ص ۷۸۶؛ ابن جزئی، محمد، *کتاب التسهیل*، ج ۲، ص ۵۰۵؛ ملاحویش، عبدالقادر، *بیان المعانی*، ج ۱، ص ۱۶۵؛ دروزه، محمد، *التفسیر الحدیث*، ج ۱، ص ۱۵؛ حنبکه، حسن، *معارج التفکر*، ج ۱، ص ۵۵۳؛ مراغی، احمد،

←

در برابر روایت مشهور، دو دیدگاه مخالف نیز رسیده است:

۱. روایت مقاتل از امام علی ع، روایت ابی صالح از ابن عباس و روایت مقاتل، این سوره را به همراه چندی دیگر از سوره‌های مکی در شمار سوره‌های مدنی آورده‌اند.^۱ با توجه به این روایات، سوره عادیات یکی از آخرین سوره‌هایی است که در مدینه نازل شده است. به نظر می‌رسد مستند این روایات و شماری از مفسران^۲ که با وجود دلالت اکثری روایات ترتیب نزول بر مکی بودن سوره، به مدنی بودن سوره عادیات رأی داده‌اند، روایات سبب نزولی باشد که در سبب نزول سوره گذشت و با دلایل گوناگون رد شد. بنابراین با توجه به نظر حداکثری مفسران و قرآن پژوهان بر مکی بودن سوره عادیات و رد روایات سبب نزول، روایات ترتیب نزول مذکور نمی‌توانند در برابر مکی بودن این سوره بایستند و مدنی بودن سوره را اثبات کنند.

۲. روایت مجاهد، سوره عادیات را پس از سوره لیل قرار داده است.^۳

دیگر روایت مخالف با دیدگاه مشهور، روایت مجاهد است که ترتیب نزول ۸۲ سوره قرآن از سوره مسد تا سوره طارق را نقل می‌کند و به صورت ناقص به دست ما رسیده است، بگونه‌ای که بخشی از آغاز، وسط و انتهای روایت افتاده است و برخی سوره‌ها را با فاصله زیادی جا به جا کرده است. به عنوان نمونه، این روایت دو سوره طارق و قمر را به عنوان آخرین سوره نازل شده در مکه آورده است. در حالی که دیگر روایات ترتیب نزول، این دو سوره را جزء سوره‌های نازل شده در دوره میانی مکه قلمداد کرده‌اند. از این رو

→ *التفسیر المراحی، ج ۳۰، ص ۲۲۱؛ خطیب، عبد الکریم، التفسیر القرآنی للقرآن، ج ۱۶، ص ۱۶۵۳؛*

شرف الدین، جعفر، الموسوعة القرآنیة، ج ۱۲، ص ۱۰۹.

۱. شهرستانی، محمد، *مفاتیح الاسرار*، ج ۱، ص ۱۳۳؛ یعقوبی، احمد، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، ص ۴۳.

۲. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، ج ۲۷، ص ۲۳۶؛ طبرسی، فضل، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۸۰۱؛

طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، ج ۲۰، ص ۳۴۵.

۳. ابن ندیم، محمد، *الفهرست*، ص ۲۸.

برخی از مفسران چون ابن عاشور،^۱ طنطاوی^۲ و جعفر شرف الدین^۳ نزول سوره قمر را در چند سال نخست بعثت و حدود سال پنجم بعثت و یا بین هجرت به حبشه تا وقوع رویداد اسراء و نزول سوره طارق را پیش از سال دهم بعثت و یا بین هجرت به حبشه تا وقوع رویداد اسراء دانسته‌اند^۴ که با تاریخ پیش از سال دهم بعثت منطبق و سازگار می‌باشد. بنابراین، روایت ترتیب نزول مجاهد به تنهایی قابل اعتماد نمی‌باشد و به شاهد و مؤید نیاز دارد.

با توجه به آنچه گذشت، طبق دیدگاه مشهور، سوره عادیات بعد از سوره عصر در مکه نازل شده است؛ چنان که برخی از مفسران با تکیه بر آهنگ آیات سوره عادیات، آن را از سوره‌های نازل شده در اوائل دوره بعثت پیامبر دانسته‌اند.^۵

پس از کشف ترتیب نزول سوره، برای تبیین فضای نزول سوره محتوای آن را به مطالعه می‌گیریم. با توجه به آیه ششم به عنوان آیه کانونی سوره، هدف و غرض آن «هشدار به ناسپاسی انسان» می‌باشد. بنابراین سوره در فضایی نازل شده است که جامعه از منظر فرهنگی و دینی به پروردگار جهان بی توجه بوده و از نعمت‌های پروردگار به درستی استفاده نمی‌کرده است. از این رو سوره از این جامعه به کنود به معنای ناسپاس^۶ یاد می‌کند. همچنین پنج آیه نخست سوره که با اسلوب سوگند بیان می‌شوند، نشان از این واقعیت دارند که جامعه نزول نسبت به پروردگار هستی بسیار ناسپاسی کرده است، با اینکه بر ناسپاسی خویش آگاه است ﴿وَإِنَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ لَشَهِيدٌ﴾ (عادیات / ۷) و دوستدار

۱. ابن عاشور، محمد، *التحریر والتنوییر*، ج ۲۷، ص ۱۶۱.

۲. طنطاوی، سید محمد، *التفسیر الوسیط*، ج ۱۴، ص ۹۳.

۳. شرف الدین، جعفر، *الموسوعة القرآنیة*، ج ۹، ص ۷۱.

۴. ابن عاشور، محمد، *التحریر والتنوییر*، ج ۳۰، ص ۲۲۹؛ شرف الدین، جعفر، *الموسوعة القرآنیة*، ج ۱۱، ص ۱۸۷.

۵. قرشی، سید علی اکبر، *احسن الحدیث*، ج ۱۲، ص ۳۲۶.

۶. بنگرید به: راغب، حسین، *المفردات*، ص ۷۲۷.

شدید ثروت و مال می باشد ﴿وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ﴾ (عادیات / ۸). از این رو آیات بعدی سوره، آنها را به عذاب روز قیامت تهدید می کند و بر آگاهی خداوند به حال آنها تأکید می نماید.

همان گونه که گذشت، در فضای نزول موضوعاتی چون روایات اسباب نزول، ترتیب نزول سوره، موضوعات و محتوا و غرض سوره، آیات تاریخ دار و زمان دار سوره، مباحث و موضوعات تاریخی هم زمان با نزول سوره دخیل هستند. در حقیقت، فضای نزول بر آن است تا با شناسایی همه جانبه فضای جامعه نزول یک سوره، اعم از فضای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، نظامی و اقتصادی، یک تصویر کلی از جامعه نزول یک سوره را به دست دهد. از این رو بررسی کیفیت نزول سوره های قرآن در طی بیست و سه سال نبوت پیامبر ﷺ لازم می نماید.

۴. کیفیت نزول سوره های قرآن

نزول هر سوره از قرآن به سه شکل ممکن می باشد: نزول ناپیایی، نزول پراکنده و پیایی و نزول یک باره.

۴-۱. نزول ناپیایی سوره

مراد از نزول ناپیایی سوره این است که یک سوره در چند مرحله ناپیایی نازل شود، بگونه ای که برخی از آیات سوره بعد از نزول بسمله بعدی نزول می یابند. در این شکل نزول، پرونده سوره ها ممکن است تا پایان نزول قرآن همچنان باز بماند. نمونه را می توان به سوره بقره اشاره کرد که بنا بر روایات رسیده درباره آخرین آیه نازل شده،^۱ پرونده نزول این سوره از سال نخست یا دوم هجرت تا سال یازده هجرت باز بوده و به گونه ای ناپیایی نازل شده است.^۲

۱. بنگرید به: سیوطی، *الاتقان*، ج ۱، ص ۱۱۴-۱۱۵.

۲. بنگرید به: قرشی، سیدعلی اکبر، *احسن الحدیث*، ج ۱، ص ۴۱؛ دروزه، محمد، *التفسیر الحدیث*،

←

۴-۱-۱. رد نظریه نزول ناپیایی سوره: این نظریه به دلایل ذیل پذیرفته نیست؛

۴-۱-۱-۱. ناسازگاری این نظریه با معنای لغوی سوره

سوره را از نظر ماده و ریشه آن به معنای دیوار و حصار شهر گرفته‌اند؛^۱ بنابراین از این معنا برمی‌آید که سوره باید دارای فراگیری و اشتغال معنادار و هدفمند باشد؛ همان‌گونه که حصار شهر را به هدف حفاظت شهر برپا ساخته‌اند. به بیانی دیگر، همان‌گونه که درون یک حصار، تنها یک شهر می‌تواند وجود داشته باشد، درون یک سوره نیز تنها یک مجموعه از مضامین مرتبط و متحد قرار می‌گیرد.^۲ نزول ناپیایی سوره، با این معنای سوره ناسازگار بوده و پیوستگی، معناداری و هدفمندی سوره را زیر سؤال می‌برد.

۴-۱-۱-۲. ناسازگاری این شکل نزول سوره با معنای اصطلاحی سوره

سوره به گروهی از آیه‌ها اطلاق می‌شود که در نظم قرآنی میان دو بسم الله و از پی هم قرار گرفته باشند.^۳ با توجه به این تعریف، از لوازم و ضروریات یک سوره است که آیات آن به صورت پیایی و در محدوده دو بسمله قرار گرفته باشند. بدین ترتیب بسمله سوره‌ای نازل می‌شد و نزول آیات این سوره ادامه داشت تا اینکه بسمله بعدی نازل می‌گشت. نزول بسمله جدید نشان از این بود که پرونده سوره پیشین بسته شده و سوره بعدی آغاز شده است. ناگفته نماند که این تعریف از سوره در بیشتر سوره‌های قرآن و نه همه آنها برقرار می‌باشد.^۴

-
- ج ۶، ص ۱۲۳-۱۲۴؛ ابن عاشور، محمد، *التحریر والتنویب*، ج ۱، ص ۸۹-۹۰.
۱. فراهیدی، خلیل، *العین*، ج ۷، ص ۲۸۹؛ جوهری، اسماعیل، *الصحاح*، ج ۲، ص ۶۹۰؛ ابن منظور، محمد، *لسان العرب*، ج ۴، ص ۳۸۵.
۲. آقای، سیدعلی، «انسجام قرآن؛ رهیافت فراهی - اصلاحی در تفسیر»، کتاب ماه دین، ش ۱۴۴.
۳. رامیار، محمود، *تاریخ قرآن*، ص ۵۷۷.
۴. بنگرید به: دروزه، محمد، *التفسیر الحدیث*، ج ۸، ص ۳۲۰-۳۲۱.

۴-۱-۳. ناسازگاری این شکل نزول سوره با تعریف قرآنی سوره

مفهوم نزول قرآن را می‌توان با تعبیر گوناگون نزول در آیات قرآن پیدا کرد. این تعبیر را می‌توان در سه دسته نزول سوره‌ای (توبه/۶۴-۸۶-۱۲۴-۱۲۷؛ نور/۱؛ محمد/۲۰)، نزول کتابی و قرآنی (قدر/۱؛ جاثیه/۲؛ دخان/۳؛ بقره/۱۸۵) و نزول واحدی یا سوره‌ای (مجادله/۵؛ بقره/۹۹؛ نور/۳۴-۴۶؛ حج/۱۶) یافت. از این آیات برمی‌آید که هر بار سخن از نزول تدریجی قرآن است، تنها نزول سوره و واحد در میان است و هیچ‌گاه تعبیر نزول آیه به معنای اصطلاحی آیه بکار نرفته است. این نوع کاربرد آیات در قرآن می‌تواند نشانه‌ای باشد بر این که کوچک‌ترین واحد هدفمند و مستقل در قرآن سوره یا واحد نزول می‌باشد. و اگر واحد و بسته‌ای به نام آیه معنا داشت؛ می‌بایست در قرآن، بدان اشاره می‌شد. البته ناگفته نماند که واژه نزول در قرآن نیز گاه به آیه نسبت داده شده است؛ ولی واژه آیه در این آیات به معنای اصطلاحی نبوده است و یا اینکه مستلزم نزول قرآن به صورت آیه نمی‌باشد. نمونه را می‌توان به آیات ذیل اشاره کرد: یونس/۲۰؛ بقره/۱۰۶؛ بقره/۱۱۸؛ انعام/۴؛ انعام/۲۵؛ انعام/۳۷؛ انعام/۱۰۹؛ نحل، ۱۰۱. در این آیات، واژه آیه به معنای نشانه و معجزه بکار رفته است.^۱ اما در آیه ۱۰۶ سوره بقره اگرچه واژه آیه به معنای اصطلاحی اش به کار رفته است؛ ولی موضوع سخن درباره نسخ است نه نزول قرآن.

۴-۱-۴. نزول ناپیایی یک سوره، با حکمت تعیین واحدی به نام سوره برای قرآن ناسازگار می‌باشد. حکمت تقسیم و دسته بندی آیات قرآن به واحدهایی به نام سوره از آن رو بوده است که هر سوره بر موضوع و محور خاصی استوار بوده و پیرامون مفهوم ویژه‌ای سخن می‌گوید.^۲ بنابراین با توجه به ویژگی موضوع محور بودن سوره، حکمت تقسیم قرآن به واحدها و قطعاتی به نام سوره، ناشی از هدفمندی این واحدها بوده است؛ یعنی تعیین واحدی به نام سوره بر پایه این بوده که این سوره بتواند موضوع و محور خاصی را تبیین

۱. طبرسی، فضل، *مجمع البیان*، ج ۱، ص ۳۷۰؛ ابن عاشور، محمد، *التحریر و التنبؤ*، ج ۱، ص ۶۷۱.

۲. رامیار، محمود، *تاریخ قرآن*، ص ۵۸۰.

کند و پیرامون مفهومی بحث و گفت‌گو نماید. پس نزول سوره با چنین حکمتی نمی‌تواند از دو حالت خارج باشد: یا به صورت یک باره نازل گردد تا بتواند حکمت نزولش را برآورده سازد و یا اینکه به صورت پراکنده اما پیاپی نازل شود؛ چرا که هر سوره واحدی است به هم پیوسته که باید یک موضوع یا چند موضوع به هم پیوسته را گزارش نماید.

۴-۱-۵. نزول ناپیایی یک سوره، خلاف اصول محاوره و گفت‌گومی باشد.

اصول محاوره و گفت‌گو حکم می‌کند که گوینده در یک جلسه، سخن خود را به گونه‌ای پیش ببرد که مقصود و هدف خود را به شنونده برساند و از سخن ناقص و ناکامل پرهیز نماید. بنابراین اگر هر سوره را هدف و غرضی واحد باشد، اصول محاوره حکم می‌کند که همه آیات سوره یکباره یا پیاپی نازل شود، تا آغاز و انجام سخن کامل گردد و هدف خداوند از نزول آن بدست آید.

پس از آنجا که نزول سوره‌های قرآن به صورت ناپیایی با تعاریف لغوی، اصطلاحی و قرآنی سوره و حکمت بخش بندی قرآن به سوره ناسازگار بوده و با اصول علمی محاوره نمی‌سازد، این شکل نزول در عالم واقع اتفاق نیفتاده و یک مفهوم ذهنی محض می‌باشد.

۴-۲. نزول پراکنده و پیاپی سوره

مراد از این شکل نزول، آن است که هر سوره از قرآن به گونه‌ای پیاپی ولی نه یک باره و یک جا نازل شده است. این ادعا برآمده از آن دسته از روایاتی است که نزول بسمله جدید را نشانه‌ای بر پایان یافتن سوره‌ای و سرآغاز سوره بعدی شمرده‌اند. نمونه را می‌توان به روایت ذیل اشاره کرد:

عن صفوان الجمال قال: قال ابو عبد الله عليه السلام: «ما أنزل الله من السماء كتاباً إلا و فاتحته بِسْمِ الله الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وإنما كان يعرف انقضاء السورة بنزول بِسْمِ الله الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ابتداء للأخرى»^۱.

۱. عروسی حویزی، عبدعلی، *نورالتقلین*، ج ۱، ص ۶.

این روایت و دیگر روایات مشابه^۱ به روشنی نشان می‌دهند که عبارت بسمله، نشانه‌ای برای تشخیص پایان سوره پیشین و آغاز سوره پسین بوده است. این گزاره مستلزم این نکته است که هر سوره‌ای از قرآن به صورت پیاپی نازل می‌یافته تا اینکه به پایان می‌رسیده است و سوره بعدی با بسمله جدید آغاز می‌شده است. بنابراین نزول سوره‌ها به صورت پراکنده و پیاپی به ویژه در سوره‌های بلند و طولانی ممکن می‌باشد و هیچ منع نقلی، علمی و عقلی برای آن دیده نمی‌شود.

۳-۴. نزول یک باره سوره

شکل سوم نزول سوره‌ها، نزول یک باره سوره‌هاست که با تعریف لغوی، اصطلاحی و قرآنی سوره نیز سازگارتر می‌باشد. امکان و درجه احتمال این شکل نزول تا آنجاست که می‌توان ادعا کرد که بیشتر سوره‌های قرآن به صورت یک باره بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل یافته‌اند. این ادعا برآمده از تناسب و پیوستگی لفظی، اسلوبی و معنوی آیات یک سوره و در نتیجه وجود غرض و هدف واحد در آن سوره می‌باشد و این از آن روست که بر اساس قوانین محاوره و گفت‌گو، متکلم، غرض و مقصود خود را یک باره، بی وقفه و در یک جلسه به مخاطب می‌رساند و این اصل، یک اصل معقول و عقلایی می‌باشد. با اثبات کیفیت نزول سوره‌های قرآن به صورت یک باره یا پیاپی می‌توان گفت که فضای نزول به فضای نزول هر واحد و بسته نزول قرآن گفته می‌شود که به صورت یک جا و یک باره نازل می‌شده است. و از آنجا که بیشتر سوره‌های قرآن به صورت یک جا نازل شده‌اند و تنها برخی از سوره‌های قرآن دارای چند واحد و بسته نزول هستند و در چند بار پیاپی نازل یافته‌اند، فضای نزول به تسامح به فضای نزول سوره گفته می‌شود. با کشف کیفیت نزول سوره‌های قرآن می‌توان بیشتر آنها را مجموعه‌ای به هم پیوسته دانست که ناظر به فضا و شرایطی خاص نازل یافته است. و سوره‌هایی که طی چند واحد نزول نازل شده‌اند، از فضای نزول عام‌تری نسبت به یک واحد نزول برخوردار خواهند بود.

۱. بنگرید به: واحدی، علی، اسباب النزول، ص ۲۱؛ طبرانی، سلیمان، المعجم الکبیر، ج ۱۲، ص ۶۴.

نتیجه

فضای نزول اصطلاحی است از مجموعه اصطلاحات شأن نزول که در طول سبب نزول و جایگاهی بالاتر از آن می‌ایستد؛ بگونه‌ای که آن را پوشش می‌دهد. این اصطلاح به مجموعه شرایط حاکم بر جامعه نزول در هنگام نزول واحدهای نزول قرآن گفته می‌شود و از آنجا که نزول بیشتر سوره‌های قرآن یک باره و در یک واحد نزول صورت می‌گرفته است، این اصطلاح را به تسامح در محدوده سوره‌های قرآن تعریف کرده‌اند.

منابع

الف- کتاب‌ها

۱. ابن اثیر، ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم، *الکامل فی‌التاریخ*، دار صادر، بیروت، ۱۳۸۵/۱۹۶۵م.
۲. ابن جزئی غرناطی، محمد بن احمد، *کتاب‌التسهیل لعلوم‌التنزیل*، تحقیق عبدالله خالدی، شرکت دارالارقم بن ابی‌الارقم، بیروت، ۱۴۱۶ق.
۳. ابن سعد، محمد، *الطبقات‌الکبری*، دار صادر، بیروت، بی تا.
۴. ابن عاشور، محمد بن طاهر، *التحریر و‌التنویب*، بی تا، بی جا، بی تا.
۵. ابن منظور افریقی مصری، ابی‌الفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم، *لسان‌العرب*، آدب‌الحوزه، قم، ۱۴۰۵ق- ۱۳۶۳ش.
۶. ابن ندیم بغدادی، ابوالفرج محمد بن ابی‌یعقوب اسحاق، *فهرست‌ابن‌الندیم*، تحقیق رضا تجدد، شهید علی پاشا، مصر، بی تا.
۷. بغدادی، علاء‌الدین علی بن محمد بن ابراهیم، *تفسیر‌الخازن‌المسمی‌لباب‌التأویل فی‌معانی‌التنزیل*، تصحیح عبدالسلام محمد علی شاهین، دار‌الکتب‌العلمیه، بیروت، ۲۰۱۰م.
۸. بلاذری، أحمد بن یحیی بن جابر، *انساب‌الاشراف*، تحقیق و‌تعلیق محمد باقر محمودی، مؤسسه‌الاعلمی‌للمطبوعات، بیروت، ۱۳۹۴/۱۹۷۴م.
۹. بیهقی، ابوبکر احمد بن‌الحسین، *دلائل‌النبوة و‌معرفة‌أحوال‌صاحب‌الشريعة*، تحقیق عبد‌المعطی قل‌عجی، دار‌الکتب‌العلمیه، بیروت، ۱۴۰۵/۱۹۸۵م.
۱۰. جوادی‌آملی، عبدالله، *تسبیح: تفسیر‌قرآن‌کریم*، اسراء، قم، ۱۳۸۵ش.
۱۱. _____، *هدایت‌در‌قرآن*، رجاء، تهران، ۱۳۷۲ش.
۱۲. جوهری، اسماعیل بن حماد‌الصحاح، *تاج‌اللغة و‌صاح‌العربیة*، تحقیق: أحمد عبد

- الغفور عطار، دارالعلم للملايين، القاهرة، چاپ چهارم، ۱۴۰۷/۱۹۸۷م.
۱۳. خطيب، عبدالكريم، التفسير القرآني للقرآن، قاهره، ۱۳۸۶/۱۹۶۷م.
۱۴. دروزه، محمد عزت، التفسير الحديث، دار إحياء الكتب العربية، قاهره، ۱۳۸۳ق.
۱۵. دمشقي، اسماعيل بن كثير، البدايه والنهائيه، تحقيق و تعليق على شيرى، دار إحياء التراث العربى، بيروت، ۱۴۰۸ق-۱۹۸۸م.
۱۶. راغب اصفهاني، حسين بن محمد، المفردات فى غريب القرآن، تحقيق صفوان عدنان داودى، دارالعلم، الدار الشاميه دمشق - بيروت:، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
۱۷. راميار، محمود، تاريخ قرآن، امير كبير، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۹ش.
۱۸. زمخشري، محمود، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، دار الكتاب العربى، بيروت، ۱۴۰۷ق.
۱۹. سبزواري نجفى، محمد بن حبيب الله، الجديد فى تفسير القرآن المجيد، دار التعارف للمطبوعات، بيروت، ۱۴۰۶ق.
۲۰. سيوطى، جلال الدين، الإتيقان فى علوم القرآن، دار الكتاب العربى، بيروت، چاپ دوم، ۲۰۰۱/۱۴۲۱م.
۲۱. شرف الدين، جعفر، الموسوعة القرآنية خصائص السور، تحقيق: عبد العزيز بن عثمان التويجزي، بيروت: دار التقريب بين المذاهب الاسلاميه، ۱۴۲۰ق.
۲۲. شهرستاني، محمد بن عبدالكريم، مفاتيح الاسرار و مصابيح الابرار، تحقيق محمد على آذرشب، احياء كتاب، دفتر نشر ميراث مكتوب، تهران، ۱۳۷۶ش-۱۴۱۷ق.
۲۳. صالح، صبحى، مباحث فى علوم القرآن، منشورات الرضى، قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۲ش.
۲۴. طباطبائي، سيد محمد حسين، الميزان فى تفسير القرآن، دفتر انتشارات اسلامى جامعهى مدرسين حوزه علميه قم، قم، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ق.
۲۵. طبراني، ابى القاسم سليمان بن احمد، المعجم الكبير، تحقيق حمدى عبد المجيد السلفى، بى نا، بى جا، چاپ دوم، بى تا.
۲۶. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان فى تفسير القرآن، انتشارات ناصر خسرو، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۲ش.
۲۷. طنطاوى، سيد محمد، التفسير الوسيط للقرآن الكريم، بى نا، بى جا، بى تا.
۲۸. عروسى حويزى، عبد على بن جمعه، تفسير نور الثقلين، تحقيق سيد هاشم رسولى محلاتى، انتشارات اسماعيليان، چاپ قم، چهارم، ۱۴۱۵ق.
۲۹. فراهيدى، الخليل بن احمد، كتاب العين، تحقيق الدكتور مهدى المخزومى - الدكتور ابراهيم السامرائى، دار الهجرة، بى جا، ۱۴۰۹ق.

۳۰. قائمی نیا، علیرضا، *بیولوژی نص*، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۸۹ ش.
۳۱. قرشی، سید علی اکبر، *تفسیر احسن الحدیث*، بنیاد بعثت، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۷ ش.
۳۲. قرطبی، محمد بن احمد، *الجامع لأحكام القرآن*، انتشارات ناصر خسرو، تهران، ۱۳۶۴ ش.
۳۳. مراغی، احمد بن مصطفی، *تفسیر المراغی*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا.
۳۴. معرفت، محمد هادی، *التمهید فی علوم القرآن*، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، چاپ دوم، ۱۴۱۵ ق.
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، دار الکتب الإسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ ش.
۳۶. ملاحویش آل غازی، عبدالقادر، *بیان المعانی*، مطبعة الترقی، دمشق، چاپ اول، ۱۳۸۲ ق.
۳۷. واحدی، علی بن احمد، *اسباب نزول القرآن*، تحقیق کمال بسیونی زغلول، دار الکتب العلمیه، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۱ ق.
۳۸. واقدی، محمد بن عمر، *المغازی*، تحقیق مارسدن جونز، نشر دانش اسلامی، بی جا، ۱۴۰۵ ق.
۳۹. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب بن واضح، *تاریخ یعقوبی*، مؤسسه نشر فرهنگ اهل بیت علیهم السلام، دار صادر، قم - بیروت، بی تا.
- ب- مقاله ها
۴۰. آقایی، سید علی، «انسجام قرآن؛ رهیافت فراهی - اصلاحی در تفسیر»، *کتاب ماه* دین، ۱۴۴، مهر ۱۳۸۸ ش.